

ДЕПОРТАЦІЯ МЕШКАНЦІВ ХАРКОВА ДО НІМЕЧЧИНИ У ПЕРІОД 1941-1943 РР.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Святкування 55-річниці перемоги над німецько-фашистськими загарбниками, закінчення Другої світової війни є не тільки загальнонародним святом. Це ще один привід історикам поглянути у минуле за для того, щоб визначити причини, хід, наслідки та особливості деяких історичних подій, що до теперішнього часу залишалися з'ясованими недостатньо, однобічно, а іноді тенденційно. Не останню роль у цьому процесі мають відігравати історичні джерела, що були або недоступні, або з причин політичного характеру використовувалися недостатньо ретельно.

Саме до другої групи джерел належать повістки, згідно з якими наші співвітчизники підлягали мобілізації, та інші різноманітні документи, що відображали важливі аспекти політики німецької окупаційної влади у Харкові протягом жовтня 1941 — серпня 1943 рр.

Повістка була першим документом, одержавши який та чи інша людина розуміла, що потрапила до списків потенційних остарбайтерів. Ці повістки склалися у Вербувальній комісії Харківської міської управи й призначалися усім мешканцям міста, що відповідали необхідним критеріям. Повістки не просто розсилалися, а розносилися кербудами, що давало змогу окупаційному апарату, з одного боку, перевірити останніх на відданість новій владі, з іншого, тримати під особистим контролем процес вербування. Як правило, в таких повістках зазначалася адреса та час, згідно з яким, людина мала прибути до відповідного чиновника (наприклад, до заступника бургомістра 1-го району М.Сугаренка) для розмови з приводу від'їзду до Німеччини¹. На цих повістках ще немає ніяких загрозливих приміток, що обіцяли репресивні заходи у разі, коли одержувач не з'являвся². Про те ж, що такі випадки ігнорування були досить поширені, свідчить інший документ, що є своєрідним наслідком першого. Це так званий “штрафний лист”,

який точніше мав назву “Покарання за порушення порядку” й призначався для осіб, що не з'явилися або відмовилися одержувати повістку³. В цьому штрафному листі прямо зазначалося, що громадянин такий-то “відмовився прийняти повістку про явку його до бургомістрату у справі від'їзду до Німеччини”⁴. Там само вказувався й вид покарання: або примусові роботи, або грошовий штраф. Перший вид покарання, судячи з документів, застосовувався дуже рідко. Але скрізь зустрічаються відомості про штраф у 100 крб., що було значною сумою в той час, коли заробітна платня (яку одержував далеко не кожний) становили 300—700 крб. на місяць, вартість склянки муки була 60 крб., кілограма сала — 800 крб.⁵

Існували й більш змістовні повістки, що містили у собі інформацію не тільки про час та місце з'ясування обставин відправлення до Німеччини, а й додатки такого характеру: “До від'їзду Ви повинні узяти з собою все необхідне для тривалої поїздки та перебування у Німеччині, а саме: добрий та у достатній кількості робочий одяг, ...а також паспорт та інші довідки”⁶. Це дає можливість зробити висновок, що постачання та умови життя остарбайтерів були далеко не такими приємними, як це висвітлювалося у газетах й на плакатах, інакше, як тоді пояснити рекомендації представників влади узяти з собою все, починаючи з верхнього одягу та взуття і закінчуючи ложкою та мискою.

Кількість тих, хто отримав та неотримав повістки суворо контролювалася як представниками вербувальних комісій, так і безпосередньо кербудами. Останні ставилися до дорученої ним справи вельми відповідально, про що свідчать ретельно зазначені на зворотному боці повісток причини, з яких вони не були вручені. Серед них такі: “в селі”, “працює на периферії”, “не застали вдома” та ін.⁷ Кербуди складали рапорти, де звітували про рознесення повісток із зазначенням,

чому не змогли роздати всі: “Поїхала на село”, “Мати сказала, що на селі, але напевне вона дома”, “Працює”, “Хворіє, але напевне здорова”⁸. І якщо перша та третя причини дійсно досить часто мали місце, то друга та четверта заслуговують на особливу увагу. Справа в тому, що особиста думка кербуда в цих рапортах фігурує не даремно. Існував спеціальний наказ, датований 24.09.1942, у якому вказувалося на необхідність ще раз перевірити, наскільки обґрунтовано жінкам видають звільнення від мобілізації⁹. В наказі, цим службовцям пропонується, не зважаючи на наявність таких звільнень, скласти список звільнених жінок, із зазначенням власної думки з цього питання, який потім відіслати до вербувальної комісії¹⁰.

Слід сказати, що окупаційна влада досить щільно контролювала діяльність кербудів. Для підтвердження цього, звернемося до одного з розпоряджень голови вербувальної комісії Гуренка: “За свідоцтвами, що я маю, на Катеринославській вулиці у буд. №8, кв. 7, живе М.П.Сендель. Ця особа цілком здорова та бездітна, але повістки їй чомусь не надходять. Пропоную терміново дати пояснення з приводу викладеного”¹¹. З цього документа видно, що кербуди не були єдиним джерелом інформації для службовців окупаційного апарату.

З часом, а точніше у серпні 1942 р. з'являються документи, що свідчать про незадовільний стан процесу вербування до Німеччини. Це, в свою чергу, змушує окупаційну владу піти на скорочення кількості людей, що користувалися певними пільгами, шляхом ускладнення процедури отримання звільнення. Так, якщо раніше достатньо було документа, що підтверджував пільги (довідки від лікаря або з місця роботи), то тепер додатково необхідно було мати ще й штамп про звільнення на повістці, або спеціальне свідоцтво від районної вербувальної комісії. В цих же джерелах є вказівки про необхідність уважно стежити за звільненими через хворобу, оскільки взяття їх на облік як вірогідних остарбайтерів, можливе відразу ж після закінчення терміну дії зазначених пільг¹².

Продовжуючи аналіз службового листування між представниками різних щаблів

окупаційного апарату і, зокрема, тієї його частини, що займалася депортацією, скажемо кілька слів про донесення, звіти, рапорти, що відсилалися представниками місцевої влади до центрального уряду — в Берлін.

Не зважаючи на те, що відповідно до німецьких офіційних документів, процес зборів до Німеччини мав тривати один-два дні, або хоча б кілька годин, щоб людина мала змогу узяти все необхідне, існують документи, що підтверджують цілком протилежне. Як свідчать звіти коменданта збірного табору для мобілізованих українських фахівців в місті Харкові: “В деяких випадках становище таке, що їх (робітників) змушені відправляти назад, щоб узяти все необхідне. В деяких випадках жінок били так, що вони не могли більше йти”¹³. Перекликається з цим звітом за смыслом і інший документ, а саме доповідь голови політичної поліції та служби безпеки при керівникові СС у Харкові, у якому розповідається про становище у місті з 23 липня по 9 вересня 1942 р., наступним чином: “Серед населення спостерігається вкрай негативне ставлення щодо відправки на роботу до Німеччини. Становище в цей час таке, що кожний усіма можливими засобами намагається уникнути вербування... Про добровільну відправку до Німеччини вже не може бути й мови”¹⁴.

Отже, проаналізувавши такі види джерел, як повістки, та частково документи службового листування, можемо зробити кілька висновків. Ці джерела, не зважаючи на невеликий обсяг інформації, що в них міститься, дають змогу встановити орієнтовну кількість людей, що підлягала депортації, з'ясувати, за допомогою яких засобів вони намагалися уникнути відправлення до Німеччини. Ми можемо визначити роль різних щаблів окупаційного адміністративного апарату в проведенні політики депортації харків'ян.

Певна кількість документів, що зберігаються у ДАХО, висвітлюють цікаву та малодосліджену сторінку процесу депортації харків'ян, а саме — добровільний виїзд до Німеччини. Кількість таких добровольців незначна ані у абсолютному, ані у процентному відношенні, але деякі з причин, що спонукали наших співвітчизників до такого кро-

ку, заслуговують на особливу увагу. Однією з них була така — надія добровольців на те, що своїм від'їздом вони покращать, або хоча б полегшать становище власних родин.

Суто теоретично, такі сподівання не були зовсім безпідставними, тобто існували нормативні акти, мета яких — забезпечити утримання сімей робітників, що добровільно поїхали до Німеччини. Але, ступінь забезпеченості у різних документах вказувався різний, причому чим нижчий був рівень службовців, що його видавали, тим більше було у ньому обіцянок.

За хронологією першим розпорядженням, спрямованим на вирішення цієї проблеми, був наказ міністра східних окупованих територій Альфреда Розенберга від 5.11.1941 р., де, кажучи про усіх мобілізованих на роботи, міністр у параграфі 3 вказує на те, що “соціальне забезпечення працевзобов’язаних здійснюється у межах можливого”¹⁵. У вказівках рейхсмаршала Герінга, які датуються 9 листопада 1941 р., й стосуються вже безпосередньо остарбайтерів, говориться більш конкретно: “Утримання їх (робітників) рідних повинно бути забезпечене”¹⁶.

Розпорядження вищого керівництва Рейху звичайно ж і, перш за все з агітаційною метою доводилося до місцевого населення. Ілюстрацією до цього положення може слугувати пункт 8-й, наказу по місту Києву у зв’язку із набором 20 тисяч чоловік до Німеччини, у якому зазначалося “Широко інформувати населення про те, що за робітниками, що виїхали, бронюються помешкання та власність, а їх утриманці будуть одержувати допомогу”¹⁷.

Що ж це була за допомога? Згідно документам її можна поділити на два різновиди: фінансову та продовольчу. Але перш ніж говорити про них, зупинимося ще на одному обов’язку окупаційної влади щодо родин остарбайтерів — це обіцянка зберегти за цими родинами їх помешкання. Існував спеціальний наказ Харківської Міськуправи від 1.04.1942 р., який свідчив, що помешкання робітників, котрі як фахівці відправлені до Німеччини, знаходяться під охороною німецького командування, а тому заборонялося розпоряджатися цим помешканням, або

виносити з нього предмети обстановки¹⁸. Якщо помешкання все ж таки хотіли зайняти (зрозуміло, проти бажання господарів), то на це потрібно було мати спеціальний дозвіл від польової комендатури. Власникам цих помешкань видавалися відповідні охоронні листи, а відповідальність за дотримання встановлених правил покладалася на кербуєвих. Важко сказати, наскільки сумлінно виконувалися зазначені розпорядження, харків’яни-остарбайтери у своїх спогадах не приділяють уваги цьому факту. Зазначимо лише, що у відповідності до охоронного листа, останньою інстанцією у випадку виникнення конфліктної ситуації, була польова комендатура, тобто представники німецької армії, під розташування частин якої були віддані більшість помешкань, для чого з них виселили тільки у 1942 р. 13173 чол.¹⁹

Про спроби фінансової підтримки сімей остарбайтерів з боку окупаційного адміністративного апарату дають чітке уявлення анкети родичів депортованих з проханням надати матеріальну допомогу²⁰. Анкети поділені на дві частини: перша — рахунковий лист, друга — безпосередньо прохання про надання допомоги.

Рахунковий лист становить собою документ, в якому зазначалися відомості про людину, яка відправлена до Німеччини та про члена його родини, що звертається з клопотанням²¹. Цей документ був дозволом на надання допомоги й одночасно підтверджував її одержання завдяки наявності відповідної відомості на зворотному боці аркуша. Так само вказувалася сума виплат, як правило — 130 крб. на місяць.

Друга частина анкети більш інформативна і цікава. Окрім звичайних анкетних даних, в цій частині документа зазначається час від’їзду та номер ешелону, яким та чи інша людина була відправлена до Німеччини²². Це дає нам змогу прослідкувати за чисельністю та періодичністю “хвиль” депортації протягом всього періоду окупації Харкова. Важливою (й у першу чергу для службовців окупаційної адміністрації) була наявність пункту щодо кількості найближчих родичів, їхнього фаху, причому якщо серед них були безробітні, це обов’язково зазна-

чалось. З одного боку, це збільшувало шанси на позитивний вирок; з іншого, надавало владі змогу повністю контролювати місцезнаходження та життєдіяльність членів родини, що залишилися на батьківщині. Кожна людина, що заповнювала анкету, давала підписку про відповідальність за надання неправдивих свідчень²³.

Завершує документ висновок бургомістра, у якому він дає оцінку ступеню необхідності надання допомоги. Грунтується ця оцінка на наступних чинниках: чи був оstarбайтер зобов'язаний допомагати родичам юридично чи морально; чи був він єдиним годівником і якщо так, то наскільки погіршилося становище родини після його від'їзду до Німеччини. Так само вказувалось, чи працюють родичі, наскільки сильно вони потерпають. Найчастіше, у першому випадку відповідь була негативною, у другому — позитивною. Приклади деяких з таких висновків: "Андропова А.П. людина стара, хвора, ніде не працює, потребує допомоги", або "Арестова М.І. живе з трьома дітьми, не працює, необхідна допомога"²⁴.

На завершення зупинимося на кількох особливостях процесів, що відображені у зазначених матеріалах. Перш за все окупаційна адміністрація надзвичайно затрималася з такого роду допоміжними заходами. Як видно з опрацьованих анкет, що були складені влітку 1943 р., суми виплат дорівнюють 780 крб., тобто гроші нараховувалися з піврічним запізненням (780:130=6 місяців)²⁵. Слід звернути увагу на відсутність у рахункових листах, у відомостях про отримання, підписки-підтвердження в тому, що гроші одержані. Й останнє, сама сума 130 крб., надавала їй власнику можливість придбати не більше 1 кг хліба. Хоча справа не тільки у розмірі суми, а й у величезних цінах на продукти харчування.

Існування продовольчого виду допомоги родинам фахівців-остарбайтерів підтверджується двома джерелами. Перший з них — це так звана "картка клієнтури", котра містить у собі: відомості про склад сім'ї, вік, національність та фах депортованого²⁶. Наявність графи "фах", дозволяє простежити, наскільки відповідали дійсності обі-

цянки вербувальників про те, що кваліфіковані робітники будуть працювати у Німеччині із збереженням вказаного фаху. Заради справедливості скажемо — більшість досліджених карток підтверджують, що зазначений у картках фах оstarбайтерів відповідає їх попереднім (одержаним до війни) професіям, в основному це — слюсарі, фрезерувальники, токарі та ін.²⁷ Наявність штампа з датою депортації дає змогу точно встановити початок її здійснення у Харкові. Так, перший ешелон, згідно із знайденими автором даними, був відправлений до Німеччини 18 січня 1942 р. Хоча у наявній літературі ця подія датується тринадцятим числом цього ж місяця²⁸.

Ці "картки клієнтури" розповсюджувалися Харківським Бюро харчування, для того, щоб родичі депортованих, у випадку якщо вони працюють, мали змогу одержувати харчування при відділі соціальної опіки Харківської Міськуправи.

Друге джерело з цієї ж теми — анкети привілейованого розподілу продуктів харчування. В цих анкетах йде мова про необхідність першочергового забезпечення продуктами харчування родин оstarбайтерів²⁹. Документи склалися Біржою праці й, судячи з того, що більшість з них, дійшли до нас незаповненими, скоріше за все ці анкети були не використані.

Підводячи підсумки, зупинимося на кількох принципових позиціях. Перше — завдання якимось забезпечити родину оstarбайтерів було зумовлено не гуманними чинниками, а прагненням мобілізувати якомога більше працівників на роботи в Німеччину. Друге — деякі акції подібного роду, як видно із стану документів, були суто формальними. Третє — поряд з агітаційним матеріалом, заходи по утриманню родин оstarбайтерів мали рекламний, пропагандистський характер. Й останнє, четверте — навіть якщо ці заходи й доходили до мети, то не могли суттєво допомогти харків'янам, що бідкували під окупацією.

А. Меляков (м. Харків)

¹ Державний архів Харківської області (далі - ДАХО). - Ф. 3064, оп. 1, спр. 35. - Арк. 2.

- ² Там само. - Арк. 2, 5, 6, 11.
³ Там само. - Арк. 21.
⁴ Там само.
⁵ Кріль Ю., Зайцев Б. і др. Московський район г. Харків. Історія і сучасність. - Х., 1994. - С. 178.
⁶ ДАХО. - Ф. 2, оп. 14, спр. 119. - Арк. 14.
⁷ Там само. - Ф. 3064, оп. 1, спр. 35. - Арк. 20.
⁸ Там само. - Ф. 3069, оп. 1, спр. 25. - Арк. 1.
⁹ Там само. - Спр. 5. - Арк. 12.
¹⁰ Там само. - Спр. 171. - Арк. 1.
¹¹ Там само. - Спр. 5. - Арк. 15.
¹² Там само.
¹³ Нюрнберзький процес. - М., 1958. - Т. 3. - С. 681.
¹⁴ Там само. - С. 654.
¹⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. - К., 1963. - С. 44.

- ¹⁶ Там само. - С. 50.
¹⁷ Там само. - С. 101.
¹⁸ ДАХО. - Ф. 3069, оп. 1, спр. 5. - Арк. 7.
¹⁹ Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни: хроніка подій. - Х., 1995. - С. 57.
²⁰ ДАХО. - Ф. 3074, оп. 1, спр. 130. - Арк. 1-42.
²¹ Там само. - Арк. 8.
²² Там само.
²³ Там само.
²⁴ Там само. - Арк. 9, 11.
²⁵ Там само.
²⁶ Там само. - Ф. 3064, оп. 1, спр. 35. - Арк. 34.
²⁷ Там само. - Арк. 36.
²⁸ Харківщина в роки... - С. 38.
²⁹ ДАХО. - Ф. 2, оп. 14, спр. 119. - Арк. 17.

МАЛА ДАНИЛІВКА (Історичний нарис)

Останнім часом з'явилося чимало досліджень про історичне минуле Харківської області. Зокрема, значну роботу проводить Державний архів Харківської області, що видає цікаву серію книжок з архівними джерелами: "Край мій, Слобожанщина". Вагомий внесок зробили краєзнавці С.Потрошков, П.Губський, А.Лейбфрейд, І.Саратов, А.Ломакін, В.Кодін, М.Красиков та інші. Все ж на карті області залишається ще чимало білих плям, і одна з таких — історія села Малої Данилівки Дергачівського району. Згадок про це село дуже мало, тим більше систематизованих архівних справ. Інформація про нього розпорошена по різних джерелах. Та все ж спробуємо реконструювати картину минулого.

Виникнення села, як і інших населених пунктів Слобожанщини, треба розглядати в контексті великого переселення людності з Правобережжя на лівий берег Дніпра на ще не зайняті землі, так зване — "дике поле". Етнічні межі українського народу значно

змістилися на Схід і охопили територію сучасних Харківської, Сумської, Донецької, Луганської, частини Курської, Белгородської і Воронежської областей. Це була колишня територія їхніх предків, бо свого часу вона входила до складу Київської держави, і тільки частково була заселена сіверянами. Заселення цього краю було вигідне Москві, бо це був буфер, що прикривав її південні кордони від нападів татар. Цар Олексій Михайлович охоче видавав переселенцям грамоти на дозвіл тут жити, йому служити, присилав своїх воєвод. Будувались міста-фортеці, такі як Ізюм, Чугуїв, Харків, Зміїв, Валки.

Переселенці йшли хвилями, із своїми вантажами, везли свій скарб, сільськогосподарський реманент, навіть дзвони, вели худобу. Так виникло багато сіл, зокрема, на півночі від Харкова: Дергачі, Козача Лопань, на заході — Пересічне, Вільшани.

Топоніміка назви Мала Данилівка досить прозора, вона походить від власного імені Данило, який був ватажком пересе-